AZ UTOLSÓ BUDAI BASA.

— Jókai elbeszélése. —

Kétszázötven éve, hogy Buda várának falairól a hanyatló félhold örökre lebukott! Utolszor zendült fel a müezzin éneke, utolsó parancsait osztogatta a félelmes budai basa, azután büszke várának füstölgő üszkei alá temetkezett. A történelem végtelen folyamából ritkán magaslott ki jelentősebb esemény, mint Buda várának óriási felkészültségű ostroma, kétségbeesett védelme és diadalmas meghódítása. Következményeiben is nagyhorderejű pillanat ez, mely Magyarország történetének új irányt szabott.[1] A világtörténeti viszonylatban is nagyjelentőségű esemény a maga korában a történeti tudósítások és leírások áradatát, majd szépirodalmi kísérletek tekintélyes tömegét keltette életre. Ezek közül a nevezetes évforduló alkalmával érdemes közelebbről megismerkednünk irodalmunk halhatatlan romantikusának, Jókai Mórnak, e tárgyú elbeszélésével.

Az utolsó budai basa[2] Jókainak abból az idejéből származik, amikor már átesett első munkásságának leglázasabb korszakán. Az a meleg érdeklődés, sőt érzelmi szálakból eredő rokonszenv, melyet Jókai, mint a többi romantikus is, a törökök iránt érzett — hiszen csaknem mindnyájan, akár magyarok, akár idegenek, elkalandoztak képzeletben Kelet bűbájos tájaira — nem táplálkozott pusztán a regényes érzelgősség megbízhatatlan talajából A negyvennyolcas események borsodi bujdosója bizonyára nem egyszer vágyva gondolt azokra a társaira, akik Orsovánál a vendégszerető török testvér földjére menekültek és ott biztos oltalmat találtak. Azután lassan-lassan hírek szivárogtak be a török földre bujdosottaktól: támogatásban, segítségben részesültek; kiadásukat kereken megtagadták; elhelyezkedtek, boldogulnak. Megannyi indíték és ösztönzés arra, hogy a hála gyönge palántája a jegenye óriásává terebélyesüljön romantikusunk túlzásra hajló lelkében. Szenvedéllyel veti magát török történeti és néprajzi munkákra, és már az

[1] Az esemény világtörténeti jelentőségéről kimerítően tájékoztat történetírá-unk tiszteletreméltó nesztorának, Károlyi Árpádnak, ötven évvel ezelőtt megjelent müve *Buda és Pest visszavívása 1686-ban.*

[2] Először a Vasárnapi Ujság 1859-i évfolyamában. *Nemzeti kiadás* XXXVII. kötet *(Novellák)* 137—210. lapjain.

ötvenes évek kezdetétől lassan feltünedeznek írásai között ilyen tárgyú regények és elbeszélések; nemcsak azok, melyeket a hódoltság történetéből merít, hanem egészen török tárgyúak is, melyeknek a magyar történelemmel nincsen összefüggésük.[1] A keleti-háború az érdeklődést szenvedéllyé fokozta — hiszen a rokonszenves török a gyűlölt orosszal állott szemben. *Az utolsó budai basa*, felfogásának nem csekély hasznára és szerencséjére, az első török-rajongás végén, elhalványulta idején készült. Ha teljesen nem is, de némileg öntudatossá vált Jókai lelkében az a lappangó gondolat, hogy ezek a rokonszenves törökök voltaképen az ő hazájának, az ő népének leggyászosabb ellenei voltak; hogy a magyarság sok keserű sorscsapásának egyik leglényegesebb okozói azok, akiket hosszú évek során oly odaadással és művészettel dicsőített. Az elbeszélés tehát némileg forduló Jókai felfogásában — már ezért is érdemes azt közelebbről szemügyre vennünk.

A cselekvény egy évvel Buda ostroma előtt indul meg. Buda parancsnoka, Abdurrahmán, más nevén Abdi basa, vendégül látja Petneházy Ferencet[2] és Ihánzádé Mehemed jeruzsálemi főimámot; ez megjósolja, hogy Petneházy lesz a legelső a Buda várába nyomuló keresztények között. Az ifjú kuruc felelősségre vonja az imámot, de az megmarad jóslata mellett. Petneházy megtudja, hogy Thökölyt elfogatta a váradi basa; erre a hírre menekülésre gondol. Ihánzádé segítségével lerázza nyakáról a megfigyelésére rendelt török kémet, meggyőződik arról, hogy Telli, a basa leánya, akit feleségül szándékozott venni, mennyire méltatlan szerelmére, és izgalmas éjjeli kaland közben kimenekül a várból. A bosszúvágy egyenesen a császári táborba vezeti. Itt megbecsülik és ezredesi rangban a Buda ostromára induló sereghez osztják be. Komáromban találkozik régi szerelmével, Kanizsay Borbálával; a leánynak azóta Funkensteini Funk lovag udvarol. A vetélytársakat a leány mostohaapja versenyre hívja fel: igyekezzenek elsők lenni Buda ormán. Petneházyt biztatja a szintén átpártolt Ihánzádé Mehemed, igazi nevén Gábriel Péter, aki hadtudománya miatt Tüzes Gábornak neveznek a seregben. A nagy ostrom megindul, Petneházy az első Buda falain, majd Hatvan alatt is dicsőséget szerez hősiességével. Szerelmes szívvel sietne most menyasszonyához, de vetélytársa megmérgezteti. Szörnyű kínok közt halt meg. Halála azonban nem marad bosszúlatlanul. Funkensteini Funk, a meghódított vár térparancsnoka, titokban felkínálja a meghódított várat a székesfehérvári basának kétezer aranyért. Az árulás kiderül, Funkensteint elfogják és kivégzik.

Jókai elbeszélése, mint a romantikus történeti novellák általában, két, egymástól világosan elkülöníthető elemből épül

[1] Ilyenek pl. *Fehér rózsa* és *Janicsárok végnapjai* című regényei.

[2] A történelmi Petneházyt *Dávidnak* hívták. Ez Jókai számtalanszor megismétlődő elkeresztelése, melyre már ismételten rámutattam idevágó értekezéseimben. Funkensteini Funk nevét is Jókai forrása *Funck von Funckenstein*nek írja.

fel: az egyik a történelmi rész, a másik a regényes mozzanatokból táplálkozó elbeszélés. Az elbeszélő rész, a mese, maga is két világosan megkülönböztethető félre tagolódik. Petneházy a törököknél és Petneházy a keresztény seregben. A történelmi részek épúgy, mint a mese körvonalai széleskörű tanulmány eredményei. *Az utolsó budai basa* történelmi elemeinek forrásaira maga Jókai hivatkozik több jegyzetben, néhány helyen homályosan ugyan, de azért oly határozottsággal, hogy felkeresésükre elegendő lehetőséget nyujt.[1]

A budai basa mindenekelőtt világos és szélesen megalapozott képet ad a török birodalom akkori állapotáról. A *Nemzeti kiadás* sajtó alá rendezésekor Jókai azt állítja a *Magyar nábob* előszavában, hogy ifjúságának töröktárgyú munkáit Decsy *Ozmanografiája* alapján írta. Megbocsátható tévedése az öregedő költőnek. Ismerte ugyan ezt a híres munkát — egyebekben arról is nevezetes, hogy szerzője sohasem járt a törököknél, csupán irodalmi tanulmányok alapján készítette kétkötetes művét — de Jókainak mindössze néhány, egészen felületes színfoltot adott török tárgyú elbeszéléseihez, főként a *Janicsárok*hoz. Jókai török tárgyú munkáinak két jelentős történeti mű szolgált kimeríthetetlen forrásul: Hammer-Purgstall és Poujoulat.

A török történelemnek nyugat felé a mai napig pótolhatatlan forrása Hammer-Purgstall monumentális műve.[2] Óriási szorgalommal gyüjtötte adatait, felhasználta a török forrásokat, mégpedig olyan tömegben, amilyenre addig keleti tárgyú történelmi műben nem volt példa. Kétségtelen, hogy az adatok szédítő tömege, a három világrészben elszórt, különféle nyelvcsaládokhoz és nyelvekhez tartozó személy- és helynevek nyomasztó sokasága a világ legszorgalmasabb, legtudósabb és legszerencsésebb lángelméjét is legyőzhetetlen feladat elé állította volna. Hammer-Purgstall mai szemmel nézve megbízhatatlannak tűnik fel felismerhetetlenségig eltorzított tulajdonneveivel,[3] de tiszteletet parancsoló anyagának tömegével és úttörő újdonságával. Elbeszélésének méltóságos és gyakran féktelenül szenvedélyes folyama lebilincselő például szolgálhatott az ifjú romantikus számára. Jókai nem tudott ellenállani ily lendületes helynek:

[1] Röviden érinti a *Budai basa* történeti összefüggéseit Czunyai Miklós *Jókai töröktárgyú regényeinek forrásairól* (Budapest, 1934) című értekezése. A lényegesebb forrásművekhez azonban nem férhetett hozzá. Amint az itt következő fejtegetésekből kiviláglik, Jókai nem használt elbeszéléséhez kéziratos forrásokat.

[2] *Geschichte des osmanischen Reiches* durch Joseph v. Hammer. 10 k. Pest, 1827—1835.

[3] Például. *Hunyades* (Hunyadi), *Uilak* (Ujlaki), *Kengiermezö* (Kenyérmező), *Prasov* (Brassó), *Tschepel-pusch* (Vlad Tepeş román vajda) stb.

Buda... „dem Range nach nur die zehnte Stadt des Reiches; nach den drey Residenzen: Constantinopel, Adrianopel und Brusa, nach den drey heiligen Städten des Islams (Mekka, Medina und Jerusalem), nach Kairo, der unvergleichlichen, nach Damaskus, der wie das Paradies duftenden, nach Bagdad, dem Hause des Heils, aber ein Haus des heiligen Kampfes, Ungarn's Hauptstadt, das Gränzbollwerk des Islams in Europa, des osmanischen Reiches Schloss und Schlüssel."[1]

Jókainál: Buda... „abban a dicsőségben részesült, hogy a török történetírók által az ozmán birodalom városai között rang szerint tizediknek irassék. (Három első volt a három szultáni székhely: Sztambul, Drinápoly és Brussa, azután a három szent város: Mekka, Medina és Jeruzsálem, azután Kairó, a hasonlíthatatlan; majd Damaskus, a paradicsomként illatozó; Bagdad, az üdv hazája; ezután következett Buda: az izlám védbástyája Európában, az ozmán birodalom zárja és kulcsa)." *(Nemzeti kiadás* XXXVII. 138—139. lap. Jókai ezen a helyen nem idézi Hammer - Purgstallt!)

A török állapotok romlottságának, az udvar fényűzésének és kéjvágyának rajzához nem egy vonással járult Hammer-Purgstall; ezek jórészt nem épen korszerűek, mert I. Ibrahim szultán idejéből valók[2], bár IV. Mohammed uralma sem volt szerencsésebb. I. Ibrahim szultán leghíresebb kegyencnőjét Tellinek hívták, akárcsak Abdurrahman basa leányát Jókainál; tőle való a «shekerbuli» (cukorfalat) kifejezés is.

A történelmi adatokat természetesen valahonnan csak kellett venni; ennél nagyobb figyelemre méltó Hammer-Purgstall hatása Jókai *stílusára.* Az a pompázó, terjedelmes, szónokias, sokszor kiváló gondolatokban és nagyszerű ellentétekben bővelkedő kifejezésmód, melyet Jókai török tárgyú műveiben önkéntelenül is használ, Hammer-Purgstallban gyökerezik.

«Azon a téren, hol ő (IV. Mohammed) könnyelmű kíséretével, hiú mulatsággal üzé a napokat, hajdan nagy szellemek végzetes tusákat küzdöttek jó és balsors fordulóra. A pharsalusi mezők, a Cynocephale martai, Ossa és Olymp havasai, mind férfilelkesítő emlékek viselői. Ott tölté Mardonius, Xerxes alvezére is egykor a telet, ott tanyázott Scipio a pharsalusi csata előtt; ott hajtá le Pompejus vesztett csata után balsorstól meg nem alázott nemes fejét; ott tört meg a persa uralom hatalma, s ott érte végét a római szabad köztársaság. Vérrel megszentelt föld, sóhajokkal terhelt levegő az ottan; — Mohammed nem tudott róluk semmit; a hősök hamvai fölött, a halhatatlan árnyékon keresztül, ő gyáva vadakat üldözött.» (N. K. XXXVII. 179—180. lap.)

Bámulatos példa ez arra, hogy Jókai mennyire beleélte magát Hammer-Purgstallba; ennél hammer-purgstallibb mondatot még maga a nagy osztrák történetíró is keveset írt le.

[1] Hammer-Purgstall VI. köt. 476. lap.

[2] I. Ibrahim szultán 1640-től 1648-ig uralkodott; fia: IV. Mohammed 1648-tól 1687-ig ült a trónon.

Jókai török tudományának másik forrása POUJOULAT[1]. Ez a szellemes francia állandóan ott kínálkozott Jókainak könyvtára polcán. Valóban jellemző, milyen művek nyerték meg a mi kitűnő mesemondónk tetszését. Poujoulat török történelmi munkája a romanticizmus jellemző terméke; nem annyira a történelmi igazság száraz keresésével tűnik ki, mint inkább előadásának színességével és érdekességével. Apró részletek, melyek párbeszédes alakban sokszor kicsinyes dolgokat tartalmaznak, tarkítják a mű előadását, és így az inkább regényre, mint történelmi tanulmányra emlékeztet. Poujoulat-nál találta Jókai a szultánok dőzsöléséről, kicsapongásairól, pazarlásairól, óriási kincseiről szóló közleményeket. Decsyvel szemben Poujoulat szól számtalan háremhölgyről, nagy lakomákról és ünnepélyekről, melyek Jókai képzeletét megtermékenyítették. Hasonlóképen bőséges anyagot szolgáltatott a szultánok kegyetlenségeihez is. Az olyan jelenet, mint pl. Mohammed és a történetíró, akire a szultán lándzsát dob, hogy legyen arról a napról is írnivalója, épúgy feltalálható Poujoulat-nál, mint Hammer-Purgstallnál, akit amúgy is kizsákmányolt a mozgékony francia.

Jókai meglepő tájékozottságát a hajdani Buda várában WAGNER JÁNOS KRISTÓF híres várostükrének köszönheti[2]. Ez a munka, mely egy évvel Buda bevétele után jelent meg, szintén azok közé tartozik, melyeket Jókai hosszú évtizedeken keresztül ismételten olvasott és használt[3]. Mátyás híres palotáját — Wagner előadása szerint — a nevezetes ostrom előtt több mint száz esztendővel Schweiger Salamon ugyanabban az állapotban találta, ahogyan azt Jókai leírja[4]. Jókai vázlatának minden adata innen került elő a latin verssel együtt. Így tehát innen származik: Izabella királynő terme, Mátyás király trónterme a csillagos eget ábrázoló boltozatfestménnyel; későbbi leírásokból: a város házainak romladozó állapota, a szomorúan cseperkélő kagyló-szökőkút, azzal az érzelmi megjegyzéssel együtt, hogy mintegy gyászos sorsát látszik siratni. Ugyanitt olvasunk a börtönökben sínylődő keresztény foglyokról és a híres Corvina-könyvtár szánalmas állapotáról is. Az ostrom részletes leírását is megtaláljuk Wagnernél. Ez az unalmas

[1] *Geschichte des osmanischen Reichs von der Eroberung Konstantinopels bis zum Tode Mahmud's II.* von Baptistin Poujoulat. Uebersetzt und bis auf die neueste Zeit fortgesetzt von Julius Seybt. Leipzig, 1853. (Historische Hausbibliothek. Herausgegeben von Prof. Dr. Friedrich Bülau. 27. Band.) Jókai könyvtárában ez a német fordítás van meg, bár visszakövetkeztetett francia címen szerette idézgetni. Az eredeti francia cím azonban más.

[2] Részlet a terjedelmes címből: *Johann Christoph Wagners Christlich- und Türckischer Staedt- und Geschicht-Spiegel.* Augspurg, 1687.

[3] Így pl. *Szép Mikhál* című regényéhez is felhasználta. V. ö. Gálos Rezső: *A magyar Simplicissimusról* (A temesvári felső kereskedelmi iskola értesítője, 1909—1910.)

[4] Wagner munkájában a 18. laptól.

napló egy igen lényeges adattal járult a *Budai basá*hoz; azt említi ugyanis, hogy július 6-án Funck alezredes súlyos sebet kapott és abba belehalt[1]. Ebből Jókai a következő érdekes jelenetet írta: Petneházy arról értesül, hogy Funkensteini Funk lovag elesett. Megjelenik végtisztességén; épen lebocsátják a koporsót, amikor Petneházy hája megett megszólal vetélytársa. Kiderül, hogy az elhunyt tiszt ellenfelének bátyja volt. Ez különben nem puszta költői lelemény, mert további adatok is támogatják Jókai feltevését. Wagner elmondja még Petneházy hatvani kalandját is[2], bár ezt Jókai valószínűleg nem innen vette.

Szokatlanul terjedelmes és széleskörű anyag állott Jókai rendelkezésére *Buda ostromának előadásánál.* Csaknem összes forrásai feldolgozzák ezt a nevezetes eseményt, az egykorú német tudósítások napló alakjában, aprólékos részletességgel, az újabb munkák összefoglaló szempontok szerint. Jókait aligha érdekelték az egykorú tudósítások unalmas és egyhangú apróságai; sokkal hálásabb leírást nyujtott ezeknél Hammer-Purgstall és főként a régibb magyar történetírás legkiemelkedőbb egyénisége: Szalay László[3]. Talán ez utóbbinak köszönhet Jókai ezen a helyen a legtöbbet. Szalay László lelkesült hangú híres műve többet adott Jókainak, mint puszta anyagot: innen merítette az ostrom részletezésének magyaros szellemét, a magyar csapatok vezéreinek felsorolását és a várvívás jelentősebb mozzanatainak áttekinthető képét. Jókai ugyanis bizonyos önkényességgel oldotta meg ezt a — művészi szempontból — nehéz feladatot: az ostrom részletes taglalása unalmassággal fenyegetett, már pedig az olyan vérbeli romantikus, mint Jókai, eleve visszariadt ettől a komoly veszedelemtől. Úgy segített magán, hogy egyszerűen elhagyta a napról-napra folyó ostrommunkálatok apróságait és csupán egyes kiemelkedőbb eseményekre szorítkozott. Ilyenek: a megszállás kezdete, első roham, szerencsétlenül elrobbanó aknák, a puskaporos torony felrobbanása, alkudozás és újabb roham; a nagyvezér megérkezik, álló harc, néhány száz török bejut a várba, a kastélyt (németül: Schloss; Mátyás palotáját jelenti)

[1] U. o. 24. lap. — [2] U. o. 106. lap.

[3] *Magyarország története Szalay László által.* Ötödik kötet. Pest, 1857. Buda ostromát a 23. könyv XIV. és XVI. fejezeteiben találjuk. A Czunyai Miklóstól felkutatott Rödert aligha használta Jókai. A levél szövege ugyanis Szalay művéből való (V. köt. 329. lap). Ugyanott Szalay ezt írja a 148. jegyzetben: «Vecchi ezredesnek a budai táborból augusztus 24-én Hermann badeni őrgrófhoz adott levele, Rödernél». Ezt veszi át Jókai egyik jegyzetében: «Szalay László V. k. 329. Rödernél Vecchi levele.» (Nemzeti Kiadás XXXVII. 196) — Buda várának ostromát olvasta Jókai Palugyay Imre *Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása* (Buda-Pest, 1852) című művében is. — Feltűnően egyezik az ostrommal kapcsolatban Jókai előadása több helyen is Hammer-Purgstall munkájával (VI. köt. 468—476. lap).

beveszik; a nagyvezér hiábavaló kísérletei, Abdi basa levele, a vár bevétele. Ennél a pontnál újra megindul a főcselekvény, melyet eddig csupán Tüzes Gábor érdekes alakja fűzött egyben össze; Petneházy első a várfalon — ezzel beteljesedik Ihánzádé jóslata, mellyel elbeszélésünk megindult.

Budavár diadalmas megvétele után egészen természetesnek találjuk, hogy a törökök fájdalmáról értesülünk. A lesujtó nemzeti csapás az ottomán birodalomban — Jókai szerint — sajátszerű, egészen különleges *gyászmenetben* nyilvánul meg. A szultán böjtöt és búcsújárást rendel el. Mekkában előhozzák a próféta koporsóját és óriási méretű felvonulásban hordozzák körül. A gyászmenetben részt vesznek a birodalom előkelői, élükön a nagyvezérrel, mindnyájan a legsúlyosabb megalázkodás és fájdalom jeleivel: a vezérek és basák szőrruhába öltözve mennek, kezükben kard helyett tevefark, a nagyvezér sánta szamáron ülve, nádszállal veri a fejét és hangosan siránkozik, a dervisek és katonák testüket metélik, minden mérföldnél egy keresztényt és egy zsidót ölnek le áldozatul, közben ezt kiáltozzák: Allah verje meg a kereszténveket! Kétségtelen, hogy Bécs környékének kegyetlen feldúlása és a százötven esztendős török uralom szűnni nem akaró sanyarúságai után a keresztények érthető megelégedéssel olvashatták a legyőzött zsarnok vergődésének hírét. Hogy pedig Jókainak ez micsoda romantikus csemege volt, azt mi sem bizonyítja élénkebben, mint az a tény, hogy ezt a motivumot kétszer is felhasználta műveiben. Először Csereinél olvasta; Erdély történetének páratlan krónikása Buda bevételével kapcsolatban terjedelmesen leírta ezt a fantasztikus gyászmenetet[1]. Jókai pedig, aki Csereit minden bizonnyal még kéziratban olvasta, az ötvenes évek elején egyik elbeszélésébe szőtte ezt a búcsújárást. *Solimán álma* ez, Jókai egyik legkorábbi novellája[2], a kezdő romantikus minden hibájának világos jeleivel. Tárgya Ibrahim basának, a pompás Szolimán szultán mindenható kegyencének, emelkedése és bukása: alapjában történeti tárgy ugyan, de Jókai kezdetleges történelemkomponáló eljárásának önkényességeivel eltorzítva. Jókai ifjúkori merészségét ismerve, nem ütközhetünk meg azon, hogy a Buda elvesztével kapcsolatban olvasott gyászmenetet Buda meghódítójának életébe illesztette be. Miután pedig valami módon indokolnia kellett a hihetetlent, merész fordulattal azt állította elbeszélésének második részében, hogy Szolimán minden oldaláról gyászhíreket kapott, vezérei nagy vereségeket szenvedtek, Ibrahim elárulta, és így rendelte

[1] *Nagyajtai Cserei Mihály históriája*, Pest, 1852. A törökök gyászmenete a 170—173. hasában.

[2] Először a Remény 1851-i évfolyamában. *Nemzeti kiadás* XX. köt. *(Délvirágok)* 153—166. lap.

el a gyászmenetet. És mindezt a leghíresebb szultánról állítja, a történelem egyik legdiadalmasabb hódítójáról! Természetesen a komponált novella keretében nem is hat rosszul a gyászmenet; hiszen hamisítatlan romantikus recept szerint Szolimán páratlan pompájú diadalmenetének leírása előzi meg, és így gyönyörködhetünk a romanticizmus egyik legszokottabb fogásában, a váratlan ellentétben; derűre ború, féktelen örömre mérhetetlen gyász — Jókai ekkor még csak huszonhat éves volt!

A törökök gyászmenete jóval indokoltabb a *Budai basá*ban; Buda várának elvesztése súlyos csapás, így érthető, hogy a törököket fájdalom és rémület fogta el a gyászhírre. A *Budai basa* gyászmenetét Jókai nem Csereiből merítette, hanem — idézete szerint — egy egykorú német krónikából[1]. Ebben a régi ujságban — ezek a röpiratok hajdan az ujságokat pótolták — terjedelmesen és szokásos napló-alakban értesülünk Buda ostromáról, melyet Jókai szintén felhasznált, utána pedig leírja kezdetleges német nyelven a törökök gyászmenetét.[2] Ez a különleges történet egyáltalában nem volt ritkaság a maga korában. Jókainak mindegyre az útjába került, hiszen a *Siegreich geendigter Türcken-Krieg*[3] sem tartóztathatta meg magát felsorolásától. Jókai hűségesen lefordította a német szöveget, még parancsoló modorát is megőrizte, de természetesen átstilizálta.

A törökök gyászmenete érdekes és különleges színt vitt be Jókai elbeszélésébe, egykorú forrásai is egyhangúlag tanuskodtak róla — hogyan is jutott volna eszébe a mi naiv romantikusunknak, hogy némi kétellyel szemlélje ezt a leírást! Pedig nagyterjedelmű tanulmányai során fel kellett volna tűnnie annak a körülménynek, hogy Hammer-Purgstall és Poujoulat egyetlen szóval sem említik ezt a felvonulást. Már pedig Hammer-Purgstall sokszor még a jelentéktelen udvari ünnepélyeket is leírja, Poujoulat pedig, a romantikus kor jellemző gyermeke, hogyan fékezhette meg tollát oly mérsékletre, hogy ezt az érdekfeszítő eseményt egyszerűen elhagyja? Ennek oka végtelenül egyszerű: *a törökök gyászmenete nem történt meg soha!* Az egész leírás az első szótól az utolsóig légből kapott valótlanság! IV. Mohammednek voltannyiállamférfiúi bölcsessége, hogy a vereségek miatt amúgy is ingerült közhangulatot nem kavarta fel még inkább ilyen szomorú látványossággal. Diadalmenetet szoktak rendezni háborúk után, de gyászmenetet soha! Hammer-Purgstall ismerte ezt a leírást és két megvető hangú

[1] Jókai forrását pontatlanul idézte. A terjedelmes címből tárgyunkat a következő részlet érdekli: *Diarium, Das ist: Kurtze und wahrhafftige Erzählung alles des Jenigen, was Zeit-währender Belagerung der gewaltigen Vestung und Schlüssel des Ottomannischen Reichs in Ungarn, Ofen, sonst Buda genannt, Von Tag zu Tag sich zugetragen...* Hely nélkül, 1687.
[2] U. o. 75—77. lapon. — [3] A 99. lapon.

jegyzetben intézte el[1]. «Diess galt damahls für Zeitgeschichte» — veti oda haragosan. Pedig ez az együgyű történet a maga korában páratlanul népszerű volt; először Buda bevételével kapcsolatban merült fel, minden bizonnyal valamelyik német író termékeny képzeletében, a Bécs körül elkövetett szörnyűségek édes bosszújaként. A zentai csata után újra bejárta a nyugati sajtót, ugyanabban az alakban megismételve; megjelent lengyelül is, képek mutatták be, hogyan vonul a menet, miként hajtják végre a szultán parancsát[2]. A gyászmenet hitelében alig kételkedett valaki: nálunk az egykorú írók közül Cserei népszerűsítette, tőle belekerült iskolai tankönyveinkbe is[3]. Úgy olvastuk, mint az ókori athéniek Aischylos *Perzsáit*, a kielégített bosszúvágy emberileg érthető mámoros érzetével.

A történelmi keretben elhelyezett cselekvény leglényegesebb mozzanatait Jókai a már említett *Siegreich geendigter Türcken-Krieg* című nevezetes német krónikából vette.[4] Ez a terjedelmes munka a nagy török háború végén, 1699-ben összefoglalta annak fontosabb eseményeit; ezek között Buda ostroma és az azzal kapcsolatos hadi vállalatok, valamint a hozzá tartozó jelentősebb események, előkelő helyet foglalnak el. Mátyás palotáját, a vár ostromát csak úgy elbeszéli, mint a többi, már említett mű; az elbeszélés meséjéhez pedig Cserei mellett igen lényeges vonásokkal járult. Azt a gondolatot, hogy történetének középpontjába Petneházyt helyezze, Jókai kétségkívül *Cserei* híres történeti forrásművéből merítette. Cserei ugyan nem mond valami sokat Petneházyról,[5] de adatai egytől-egyig hasznosaknak bizonyultak egy romantikus elbeszélésben: első az ostromlott vár fokán, csudálatos vitézi bátorságú, a németek irígylik szerencséjét és megmérgezik — mindmegannyi hálás adat Jókai számára. Történetét Cserei ezzel a szellemes mondással zárja: «Ha magyar vagy

[1] Hammer-Purgstall VI. köt. 475. lapon a jegyzetben Buda bevételével kapcsolatban: «Einige Seiten weiter tischt Beregani das sehr alberne Mährchen auf, dass der Sultan dem Scherif von Mekka aufgetragen habe, die Gebeine des Propheten im feyerlichen Umgange um die Kaaba zu tragen!!» U. o. a 754. lapon terjedelmes részleteket idéz a gyászmenetből. Itt már a zentai csatával kapcsolatban kerül újra elő.

[2] A bécsi városi múzeumban ki van állítva egy egykorú metszet, mely a törökök itt leírt gyászmenetét ábrázolja. Címe: *Türckische Procession.* Hammer-Purgstall (X. köt. 303. lap) négy egykorú munkát sorol fel a törökök gyászmenetére vonatkozólag (2710—2713. szám alatt).

[3] Pl. Bartha György és Tordai Ányos: *Stilisztika* (Budapest, 1912) 103—105. lapon.

[4] *Der siegreich geendigte Römisch-Käyserliche, Pohlnische, Muscowitische und Venetianische XV. jährige Türcken-Krieg...* Hamburg, 1699. A rendkívül terjedelmes címet elég pontosan adja Hammer-Purgstall, X. köt. 306. lap, 2740. szám.

[5] Cserei i. m. 165—166. hasáb.

s sokáig élni akarsz, okos ne légy, vitéz ne légy, s pénzed se legyen sok» A Cserei vázlatát a *Türckenkrieg*-krónika tölti ki; ez beszéli el Petneházy híres hatvani kalandját, természetesen nem épen olyan hihetetlenül, mint Jókai. A budai ostrom idején Heuszler[1] generális és Petneházy Egert tartják megszállva. Ennek egyik előműve Hatvan, ahonnan ötven huszár marhákat akart elhajtani. A harc általános lett, maga az egri basa is elesett egy magyar tiszt kezétől.[2] Jókai Cserei szellemében módfelett torzítja a történetet.

A Jókai cselekvényének kompozíciója szempontjából elsőrangú fontosságú *Funkenstein-árulást* szintén a *Türckenkrieg* szolgáltatta. Funck von Funckenstein Konrád hadnagy azt az ajánlatot teszi a székesfehérvári basának, hogy kétezer aranyért bejuttatja seregeit az elfoglalt budai várba. Egy paraszt viszihozza a leveleket. A dologról tudomást szerez Pisterzky ezredes Győrben, egy kiszabadult katonája révén. Funckensteint vallatóra veszik, a hírhozó parasztot elfogják, a levelet nála megtalálják és ezek alapján mindkettőjüket halálra ítélik. Az ítéletet Jókai igen ügyesen, szószerint letorditotta[3]. A két török nő, akiket Jókai belebonyolít a cselekvénybe, előfordul ugyan a német forrásban is, de nincsen kezdeményező szerepük, mint Jókainál[4].

Jókai mesefűzése tehát forrásai alapján most már könnyen áttekinthető. A cselekvény középpontjában Petneházy áll — hangulat, felfogás és jellem Csereitől; vele kapcsolatban szerepel Abdi basa és Tüzes Gábor barát — lényegileg: Hammer-Purgstall; Petneházy igyekszik elnyerni Kanizsay Borbála kezét — átmenet a Funkenstein-cselekvényhez: Jókai önálló kompozíciója; Petneházynak vetélytársa Funkenstein, dicsőségét és vitézségét irigylik, el akarják veszteni, de ez nem sikerül, hatvani kaland — *Türckenkrieg;* megmérgezik — Cserei: Funkenstein árulása és gyászos vége, az erkölcsi elégtétel — *Türckenkrieg.*

Jókai elbeszélésének címe *Az utolsó budai basa*, így tehát főhőse is a vitéz Abdurrahman volna; jellemzése, szellemes finomságokkal, megfelel annak az elgondolásnak, amit mi a törökökről elképzelünk: kevés beszédű, fanatikus, a sors

[1] Helyesen: Heister Siegbert gróf (1646—1718).
[2] *Der siegreich geendigte Türckenkrieg*, 93. lap.
[3] U. o. 110—112. lap.
[4] Az árulót csupán a *Siegreich geendigter Türckenkrieg* hívja Funckensteinnak, a többi forrásokban *Finck von Finckenstein* a neve. Egykorú időkből külön röpirat is foglalkozik esetével: *Wahrhafftiger und gründlicher Bericht von der jüngsthin in Ofen vorgehabten entsetzlichen Verrähterey, wie dieselb ge entdecket: und wie der Haupt-Verrähter Finck von Finckenstein, deszwegen zur gebührenden Straff gezogen, und hingerichtet worden.* Anno 1687.

rendeléseiben megnyugvó igazi keleti férfiú. Érdekes, hogy Jókai elbeszélésében még csak nem is érintette azt a közkeletű mesét, hogy az utolsó budai basa svájci eredetű francia renegát volt, s egy keresztény tiszt felismerte az ostrom alkalmával[1]. Bármennyire jelentős szerepet játszik is Abdi basa elbeszélésünkben, mégsem ő a főhőse, hanem Petneházy; ez cselekszik, körülötte forog a történet, érdeklődésünk elsősorban neki szól. Heves ifjúi jellemét Csereitől örökölte; Jókai kedvelte alakját, a *Törökvilág Magyarországon* című regénye is szerepelteti a szentgotthárdi ütközetben[2]. A történetkutatás mai világánál ugyan másképen látjuk szerepét, de Jókai nem vétett a köztudat ellen Petneházy alakjának leglényegesebb vonásaiban. A többi jellem Jókai önálló alkotása. Tüzes Gábor barátnak és Funkensteinnak csak halvány körvonalai kerültek elő a forrásokból, egyénítésük Jókai érdeme.

Jókai kevés elbeszéléséhez használt annyi előtanulmányt, mint a *Budai basá*hoz. A történelmi keret helytálló, alakjai a történelemnek jelentős tényezői: Abdi basa és Petneházy, a híres ostromnak két történelmileg is kimagasló egyénisége. Cselekvényébe mégis csúszott bántó mozzanat; ez a basa leányának, Tellinek sajátszerű szereplése. Jókai maga tudhatta legjobban alapos keleti tanulmányai nyomán, hogy török nő, különösen éjnek idején, kíséret nélkül nem hagyhatja el lakását: még kirívóbb képtelenség az, hogy ezekről az éjjeli kalandokról a leány apja, hozzá épen a hatalmas budai basa, tudomással bír. Hozzánk közelálló, nyugati hasonlattal élve, Jókai cselekvényének ezen a ponton kb. olyan a valószínűsége, mintha Wellington hercegről Napoleon híres legyőzőjéről azt állítaná valaki, hogy leányát éjjel könnyű kalandokra bocsátotta London kihalt utcáin. Nyugati műveltségű és felfogású embert, és így Jókait is, a hárem szó vezeti tévútra. A háremről általában úgy szoktunk gondolkozni, hogy az valamilyen kétes erkölcsű hely, melynek lakói mindenféle alacsonyságra kaphatók. Ez természetesen óriási tévedés, minthogy a hárem a keleti ember családi szentélye, mindannak megtestesítése, amit mi bensőséges és hűséges családi életnek nevezünk. A háremről alkotott tévhit vitte bele Jókait Telli természetellenes, valószínűtlen jellemzésébe; ugyanez a tévhit okozza azt, hogy a gyanútlan olvasónak aligha tűnik fel Telli szerepének képtelen valószínűtlensége.

[1] Ezt az indítékot használta fel Pichler Karolina híres osztrák írónő *Die Wiedereroberung von Ofen* (Wien, 1829) című regényében, mely még ugyanazon évben megjelent magyar fordításban is. (*Buda várának visszavétele.* Pichler Karolina után fordítva Agárdi György által.)

[2] V. ö. Rajka László *Jókai «Törökvilág Magyarországon»* c. regénye, Erdélyi Muzeum, 1931. 28. lap.

Történelmi elbeszélésben mindennapos saját korunknak a multtal való önkéntelen vegyítése. Nem tűnik fel az írónak, még kevésbbé az olvasónak, hogy egyik-másik állítása lehetetlenség abban az időben, amikor eseménye lejátszódik. Milyen szépen hangzik pl. Petneházy ajakán a misztikus jóslatok megvetése: «Előttem az auspiciumok, constellatiok, horoskop felállítása, szellemidézés — mind szemfényvesztő mesterség: jó megcsalni vele a köznépet meg a nagy urakat. de felvilágosodott ember arra nem ad semmit.» Így beszél a XVII. századnak, az emberiség egyik legbabonásabb korszakának embere? Ugyan! Hiába hivatkozik itt Petneházy protestáns voltára, nem ő gondolkozik ilyen felvilágosodottan, hanem Jókai, a XIX. századnak hamisítatlan gyermeke.

Ezek az elcsúszások annál érdekesebbek, mert csupán beható elemzések után tűnnek fel, világos bizonyítékául annak, hogy a bennük rejlő tévedés mélyen gyökerezik, mégpedig a mi saját felfogásunkban és gondolkozásunkban. A mese gördülékenysége amúgy is elaltatja ébredező tiltakozásunkat; micsoda romantikus tündérkert, és benne a romanticizmus eszközei mily természetesek! A vérbeli és korszerű romantikust, amilyen Jókai volt, az különbözteti meg silány utánzóitól, hogy a romanticizmus titkos gyönyörűségű eszközeit tökéletes természetességgel, helyénvalósággal tudja alkalmazni. A jósló folyadék örvénylő kavargását époly érdekkel kísérjük, mintha a mi sorsunk is attól függne. Petneházy úgy indul neki végső pályájának, mint egy epikus hős; ismeri sorsát, be kell annak teljesülnie. Hogy magyar szerzetes török imám álarcát ölti magára és tökéletesen érti új mesterségét, azon cseppet sem csodálkozunk, mert a romanticizmus fénykorában az ilyesmi a csekélységek közé tartozik. Fényes lovagi viadal az is, melyet a két vetélytárs az ellenfél rovására vív meg.

Jókai a maga korának eszközeivel fényes emléket állított Buda visszavételének. Elbeszélése a magyarságnak egyik legszomorúbb korszakában, az abszolutizmus idején, felemelő biztatásul szolgált a csüggedőknek, a magyar irodalomban pedig e nevezetes hadi tettnek csaknem páratlanul álló, magas színvonalú megörökítése. *Az utolsó budai basa* a maga korában kitűnő elbeszélés volt és ma is Jókai jelentős alkotásai közé sorozzuk.

RAJKA LÁSZLÓ.